

Şərqşünaslıq fakültəsi, Ərəb filologiyası kafedrası, İbri şöbəsi

Hüseynbalayeva Təranə Həsənağa q.

İbri filologiyasına giriş fənnindən mühazirələr

Cəmi 30 s. (15 s mühazirə, 15 s. məşğələ)

Sami dillərinin təsnifatı

Sami dillərini beş qola bölürlər və onların arasında ən qədimi yazılı abidələri er.əv.III minilliyin ortalarına təsadüf edən Asor-Babil dilinin aid olduğu – şimali-şərq Akkad qoludur. Bu mədəniyyət özündən sonra yüz minlərlə özünəməxsus əsər və mətn irs qoymuşdur. Onun ardınca isə təqribən II minilliyin ortalarında İbri dilinin daxil olduğu şimali-qərb Kənaan qrupu meydana gəlmişdir. Dördüncü qrupa daxil olan ərəb dilinin dialektlərində ilkin yazılar e. ə. I minilliyin yarısında Suriya səhrasında və Ərəbistan yarmadasının dənizə yaxın ərazilərində meydana gəlməyə başlayır. Lakin əsas mədəniyyət dili, klassik ərəb dili, göründüyü kimi, yalnız ərəbin I minilliyinin ortalarına yaxın formalaşmışdır. Bu dil və onun yazısı olmayan qohum danışq dialektləri arami, misir-kopt və bərbər dilini sıxışdırmış və həmçinin müəyyən müddət İspaniyada da hakim dil olmuşlar .

Şimali-şərqi Mesopatamiya sami xalqlarının ilk yazılı abidələri e.ə.XXIX əsrə təsadüf edir. Dəclə və Fərat çaylarının cənub qərbindən gəlmiş, maldarlıqla məşğul olan sami tayfaları e.ə. IV minillikdə İkiçayarasında ilk şəhər-dövlətlər yaratmış, əkinçiliklə məşğul olan qədim əhalinin – şumerlərin torpaqlarını zəbt etmiş, onlarla qaynayıb qarışmışlar. Müəyyən müddət keçdikdən sonra şumer dili tədricən danışq dili kimi sıxışdırılmış və bütün əhali “samiləşməyə” başlamışdır. Halbuki, bir minillik ərzində bu dil din və ədəbiyyat dili kimi istifadə olunmağa davam edir. Akkad dilində yazılmış ən qədim yazılı abidələr şah Sarqon Akkadlının dövrünə (təxm.e.ə.2800 il) təsadüf edir. E.ə. VII əsrdən

etibarən akkad dili arami dilinin təsirinə məruz qalaraq danışiq dili kimi sıxışdırılır. Buna baxmayaraq, akkad dili daha bir yüzillik danışiq dili kimi istifadə olunmuşdur. Akkad dilinin ən son yazılı abidələri Selevkilərin dövrünə (e.ə. II-I əsrlər) təsadüf edir.

Daş-mis dövründə “Piriuda-Kolkomita” dövlətinin təşkilinə dair müxtəlif çeşiddə məlumatların: təsərrüfat məlumatları, qanunlar, ümumməcburi etik qayda-qanunlar, həmçinin rəvayət və əsatirlərin uzunmüddətli mühafizəsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə, hər hansı bir süni vasitənin yaradılması zəruri idi ki, beləliklə, ünsiyyət vasitəsi kimi – yazı meydana gəlir. Yazı – şərti şəkli işarələr “piktoqramlar” və mücərrəd əlamətli simvollar “ideoqramlar”ın müəyyən dil vahidlərilə əvəz olunaraq, konkret nitq mətnlərini ifadə etdiyi müddətdən başlanır. Piktoqrafik və ideoqrafik yazı bütün ibtidai xalqlara məxsusdur. Hərfi yazıya ilk dəfə şumer və qədim misirlilər keçmişlər. Şumerlər itiüclu kiçik çubuqlarla gil lövhələrin üzərində yazırdılar ki, onların yazısı mixi forma daşıyırdı. Şumer dilinin əsas xüsusiyyəti tərkibində çoxlu birhecalı sözlərin olması ilə səciyyələndirilir və çox hecalı sözlər onları təşkil edən tərkib hissələrinə bölünürdülər ki, bu da ideoqrafiyadan yazıya keçməyi asanlaşdırdı: dilin hər bir mühim elementinə müvafiq bir mixi işarə qoyulurdu. Həmçinin eyni sinfə mənsub olan uyğun sözlər üçün “determinativ”lərdən istifadə edirdilər (məs: allahların və adamların adı, metal əşyaların adı və s.)

Yazı İkiçayarasının Akkad vilayətində məskunlaşmış samilər tərəfindən mənimsənilmişdi. Samilər həm şumerlər kimi, həm də öz dillərində yazırdılar və bu da Akkad yazısı adı almışdı. “Laqoqram” və “determinativ”lərdən başqa bizim e.ə. III və II minilliklərdə həm akkad, həm də şumer yazılarında sözlərin bitdiyi ayrı-ayrı hecaları da ifadə etməyə başladılar. II minillikdə Babil (cənubi Mesopotamiya), və xüsusən Assuriya çarlığında (mərkəzi və şimali Mesopotamiya) Akkad yazılarında heca işarələrinin uzlaşmasından bütöv sözlər işarə etmək üçün (fonoqramma) istifadə edirdilər. Lakin nə Assuriya Babil mixi

yazılarında, nə də yazını onlardan mənimsəmiş Elam, Xurrit, Ebla, Urartu, Hett mixi yazılarında yazının oxunuşu ardıcılıqla işlənməyib.

Aralıq dənizinin şərq sahili və ona bitişik vilayətlər (Fələstin, Finikiya – Livan, şimali-şərqi Suriya) Misir dilində k`-n`-n`[kenanan] Akkad dilində Kinahhi – Kinahna adlanıb. Sonralar Əhdi-Ətiqdə k`na`an (hərfi mənası “qırmızı torpaq”) adı istifadə olunmağa başlayıb (görünür, yunan dilində “qırmızı” mənası ifadə edən Finikiya adı da bu sözdən yaranmışdır). Əhdi-Ətiqdə göstərildiyinə görə, bu yerlərdə Fələstin samilərinə qədər yaşamış qədim əhali kənaanlılar adlandırılmışdır.

Kənaan samilərinin ilk yazılı abidələri şimali Suriyanın Ebla (indiki Hələb) şəhərində mixi yazılar arxivində saxlanılır.

Kənaan dil qrupuna Sina yarımadasında tapılmış yazıların dili, Uqarit dili, Moabi dili, finikiya dili, qədim yəhudi dili daxildir. Çox vaxt arami dili və dialektləri də kənaan dil qrupunun tərkibinə aid edilir.

E.ə. təxminən XIX əsrdə Sina yarımadasındakı Sərabit-əl-Xadim deyilən yerdə, Qədim Misir məbədinin uçuqluğunda, həmçinin ora yaxın ərazilərdə sami əlifba yazısının ən qədim forması ilə yazılmış onlarla kitabə tapılmışdır. Əlifba tarixinin öyrənilməsində bu tapıntıların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Forma etibarilə bu işarələr Misir heroqlifləri ilə qərbi sami əlifbasının hərfləri arasında aralıq mövqe tutur. Bu yazı təxminən 22-24 samitdən ibarət olmuşdur. Dilə gəlincə isə, müəyyən edilmiş bəzi sözlər ya qədim finikiya sözləri, ya da ona çox bənzər sözlərdir. Həmçinin qrammatik formalar haqqında da yuxarıdakını demək olar.

Daha sonrakı tapıntılar (e.ə.XVIII əsr) Maari şəhərində (Hələb şəhərindən 350 km. aralıda) tapılan akkad mətinlərindəki şah və knyaz adları olmuşdur. Qədim arami abidələrinin digər qrupunu şimal-qərbi Suriyadakı Latakiya şəhərinin yaxınlığında aşkar edilmiş indiki Ras-Şamra şəhərinin yerində

yerləşən Uqarit şəhərinə məxsus məişət-siyasi, o cümlədən də mifoloji mətnlər təşkil edir. E.ə. XV-XIII əsrlərdə burada mixi forma daşıyan, lakin Ebla və Akkad yazıları ilə eyni olmayan, şumer yazılarına daxil olan xüsusi konsonant heca yazısından istifadə olunurdu. Belə güman etmək olar ki, Uqarit mixi yazısı yalnız zahirən Mesopotamiya yazısına bənzəsə də, öz təbiəti etibarilə e.ə. II minilliyin I yarısında Aralıq dənizinin şərq sahilinin heca yazısına qohum idi (Krit, Kipr – Mina, Fest). Bu heca (səs) yazılarının dil mənsubiyyəti məlum deyil, lakin ilk heroqlifsiz yazıların yaradıcıları nə samilər, nə də hind-avropalılar olub. Bu yazı quruluş etibarilə açıq hecalı dili, məsələn yapon dilini xatırladır (bu qədim yazıda hər işarə sadə açıq hecanı ifadə edir). Hər bir sami dilində olduğu kimi, Uqarit dilində də kök - konsonant quruluşlu idi, səslənməsinə isə köməkçi transfikslər xidmət edirdi. Bu dildə yazı işarələri kimi yalnız samitlər iştirak edirdi, səslənmə isə ifadə olunmurdu. Yazıda yalnız sözün əsası ifadə olunur, sait (səslər) transfikslər isə göstərilmirdi (113). Dünyanın ən qədim konsonant əlifbası hesab olunur və 30 mixi işarəsi var idi, sonrakı variantda isə 22 qalmısdı. Uqarit əlifbasına xas qaydalar digər 22 konsonant hərflə əlifbaya malik olub cənubda yaşayan, müasir Livan və Fələstin ərazisindəki şəhərlərin əsasını qoyan (Berit-Beyrut, Sidon-Sayda, Teur-Tir, Qəzzə, Yerusəlim, Yaffa, Samiriyyə və b.) digər kənaanlılar tərəfindən də saxlanılırdı .

Ola bilsin ki, konsonant yazı genetik cəhətdən Minay mədəniyyəti ilə bağlı olub. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları bizim e.ə. XIII-XI əsrlərdə bir neçə kənaan vilayətini öz müstəmləkəsinə çevirərək Fələstin adlandırmış filistin qəbiləsi idi. Hərflərlə yazılmış ilk kənaan yazılı abidəsi e.ə. X-IX əsrlərə aiddir. Babil çarı Əhrimanın sarkofaqındakı (tabut) yazı, Kiprdən tapılmış tunc qab üzərindəki yazı, Sidan knyazı Eşminəzərin tabutundakı yazı, knyaz Moava məxsus Meşi böyük qələbə yazısı (Ölü dənizdən və İordan çayından şərqə doğru

köçəri Aşori qəbiləsinə aid) və s. yazıları bura daxil edilir. Bu dil bəzən moabi dili də adlanır .

E.ə. XI-VIII əsrlərdə qüvvətli düşmənləri olan Misir Assuriya, Hett dövlətlərinin zəifləməyə başladığı bir dövrdə Kənaan şəhər-dövlətləri güclənməyə başladı. Şimali Kənaan (indiki Livan), xüsusilə Bibl, Sidan, Tir şəhərləri daha çox inkişaf etməyə başladı. Yunanlar burada yaşayanları finikiyalılar adlandırırdılar (tərcümədə: qırmızı torpağın fəthləri). Qədim latın dilində bu söz “poinices”, “punices”, “puni” (yəni “punilər”) – kimi səslənirdi. Finikiyalılar bütün Aralıq dənizi sahilində Kiprdən Cəbbəllütariqə qədər, Afrikadan (Korfagen) Tropontidayadək, hətta Qara dəniz sahillərində (bütün bu yerlərdə e.ə. VIII-III əsrə dair çoxsaylı finikiya yazıları saxlanılır) fəal koloniyalaşdırma aparırdılar. Finikiya dili e.ə. son əsrlərdə arami dili tərəfindən sıxışdırılır. Bu dilin (puni) korfagen dialekti Şimali Afrikanın qədim əhalisi tərəfindən b.e. V əsrinə qədər istifadə edilirdi və tam surətdə ərəb dili tərəfindən əvəz olunub.

Kiçik Asiya və Egeyin hind-Avropa xalqları kənaan əlifbasının təsiri altında özlərinin hərflə yazı sistemlərini yaratdılar. HindAvropa xalqlarının dillərinin xüsusiyyəti yazıda yalnız samitlərdən deyil, saitlərdən də istifadə etməyi tələb edirdi. Öz növbəsində yunan yazısının ardınca və ya onun təsiri ilə latın, gürcü, kopt, kiril-slavyan yazısı yarandı.

Finikiya dilinin samit tərkibinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, bu dil qədim ibri dilindən çox az fərqlənir, hər iki dilin qrammatik quruluşu demək olar ki, eynidir, leksik tərkibi üst-üstə düşür. Yalnız onu demək olar ki, sözlərin sait səs tərkibi hər iki dildə fərqlidir.

Finikiya dilinin ən qədim abidələri Əhrimanın və Bibl şəhərinin şahının qəbri üzərindəki yazılar (e.ə.XI əsrin sonu), Bibl, Abibaal və Elibaal şahlarına

məxsus yazılardır (e.ə. X əsr). Lakin yazılı abidələrin ən əsas hissəsi e.ə. V əsrə aiddir.

Şimali-qərb qoluna daxil olan digər dil – arami dilidir. Aram (Qədim Suriya Əhdi-Ətiqdə belə adlandırılıb) ölkəsindən köçüb gəlmiş, amori tayfalarını sıxışdıraraq, sonralar Mesopotamiya və Kənaana daxil olmuş köçəri sami tayfaları arami dilində danışmışlar. Qədim arami əlyazmaları.e.ə. IX-VIII əsrlərə aiddir və bu əlyazmalar konsonant hərf yazısı ilə yazılıb. E.ə. VII-VI əsrlərdə aramilər yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq bütün Mesopotamiyaya yayılmağa başlayıblar. Akkad dili tədricən arami dili tərəfindən sıxışdırılmağa başlayır və bütün Yaxın Şərqdə arami dili ən çox yayılmış dil olub. Yeni Babilistan çarlığı dağıldıqdan sonra (e.ə. VI əsr) Əhəmənilər imperiyasının II rəsmi dövlət dili olub. Arami yazısından hüquqi, işgüzar, məişət, şəxsi məktublar üçün istifadə olunub.

Ellinizm dövründə qərbi və şərq arami dialektlərində fərq əmələ gəlməyə başladı, bu fərq xüsusilə arami yazısının səslənməsində hiss olunurdu. Qərbi arami dialekti əsasən Əhdi-Ətiqin tarixən son mətnlərində (Varlıq kit. 31:47; Yəremiyanın kit. 10:2; Danielin kit.2:4; 7:28 və s.) əks olunub. Bu mətnlər e.ə. V əsrdə Fələstində qədim kənaan yazısını sıxışdırmış, xüsusi kvadrat arami yazısı ilə yazılmışdılar. Yəhudilər müxtəlif dövrlərdə bir neçə arami dialektlərindən istifadə etmişlər: Əhdi- Ətiq aramisi, Tarqumların yazıldığı arami dili, Babil və Yerusəlim Talmudlarının dili, Zohar aramisi (146, 1-14). Arami qrupunun əsas dili genişhəcmli xristianlıq ədəbiyyatı yazılmış Suriya dilidir (2-13-cü əsrlər); digəri isə İraqın cənubundakı Qnosti icmasının zəngin dini ədəbiyyat yaratdığı Mandey dilidir.

Qədim – qərbi Arami yazısı abidələrinin digər qrupunu Samiriyyə (שומרון)) ədəbiyyatı təşkil edir. E.ə. IV əsrdə Fələstində Samiriyyə dini icması formalaşır, bu icmanın nümayəndələri qədim kənaan yazısından istifadə etməklə, yerli arami dialekti əsasında xüsusi ədəbi dil yaradırlar. Bu dildə

yazılan ədəbiyyat nümunələrinə misal kimi, Tövratın tərcümələrini, poeziya əsərlərini göstərmək olar. Eramızın IX əsrindən etibarən Samiriyyə icması tədricən ərəb dilindən istifadə etməyə başlayır. Halhazırda Samiriyyə dili yalnız dini məqsədlə istifadə olunur .

Arami yazısının daha mürəkkəb forması Nəbati əlyazmalarıdır. Bu əlyazmalar Nəbati şahlığının romalılar tərəfindən dağıldığı bir dövrə, e.ə. III – b.e. I əsrinə aiddir.

1905-ci ildə Sinayda II minilliyin ortalarına aid edilən qədim Sinay kitabələrinin aşkar olunması nəinki ibri yazısının, hətta ona yaxın olan digər sami dillərinin yazısının öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabələr akrofonik(işarələr təsvir olunan predmeti yox, müvafiq sözün ilk hərfini ifadə edir) məna kəsb edən və az sayda işarəsi (təxminən 27) olan piktoqramlardan ibarət idi. Sonradan bu növ kitabələr İsrailin digər yerlərində də (Şxem, Gezer və Laxiş ərazisində) aşkar olundu və qeyd etməliyik ki, onların bəziləri hətta Sinayda tapılanlardan daha qədim tarixə malikdir. Protokənaan yazısı ilə yazılmış bu kitabələr bütün əlifba yazı sistemləri üçün mənbə hesab olunur və məhz ona əsaslanan finikiya yazısı yəhudi əlifbasının inkişafına təsir etmişdir. Qədim kənaan kitabələri şaquli və üfiqi yazı formasında tərtib olunurdu, bəzən isə onlar istiqaməti tərsinə çevrilmiş yazı - bustrofedon şəklində ifadə olunurdular. E.ə 11-ci əsrdə xətti şrift inkişaf edərək işarələrin sayı 22 samitə endi, yazı sağdan sola istiqamətinə dəyişildi və beləliklə, qədim kənaan yazısı finikiya yazısına transformasiya oldu.

Yəhudilər finikiya yazısını kənaanlılardan əxz etmişlər, yəni müəyyən əlamətlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, artıq e.ə 9-cu əsrdən başlayaraq finikiya yazısından qədim ibri əlifbası inkişaf etməyə başlamışdır. 8-ci əsrə aid yəhudi kitabələrinin fərqli əlamətlərə malik olması sübut edir ki, artıq 9-cu əsrdə ibri yazı ənənəsi formalaşmışdı.

Sami dilləri və xalqları haqqında ümumi məlumat

Sami dilləri dedikdə Asiya və Afrikanın bu günədək qismən də olsa mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilən, əsasən isə ölü dillərə çevrilmiş dillər qrupu (akkad, finikiya, kənan, ibri, arami, ərəb, həbəş, cəzi, əmhəri və s) nəzərdə tutulur. Bu dillər qrupunu ilk dəfə alman şərqşünas Şlötser sami adlandırmışdır. Renana görə isə bu adı ilk dəfə çəkən alman alimlərdən biri də Eyhornudur. Bu dillərdə danışan xalqlar, Əhdi-Ətiqin Yaradılış kitabının 10-cu fəslində qeyd olunduğu kimi, Samın nəslindən törənmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Yaradılış kitabının 10-cu fəslində aparılan bölgü dil prinsiplərinə deyil, əsasən coğrafi və siyasi prinsiplərə dayanır. Yəni burada Nuhun nəslindən törənənlərin dili haqqında yox, onların bu və ya digər coğrafi məkanlara yerləşməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də budur ki, Kənanın adı Hamın, Aramın adı isə Samın oğulları arasında çəkilir. Hami və Sami dillər qrupu bir-birindən əsasən fərqlənsə də, həm kənan, həm də arami dili sami dillər qrupuna daxil edilir və onlar arasında möhkəm əlaqənin olduğu sübuta yetirilmişdir. Nöldeke qeyd edir ki, Eyləm və Lud Samın övladlarından olsa da, eyləmi və ludi dilləri ilə ibri dili arasında heç bir yaxınlıq nəzərə çarpmır. Başqa bir versiyaya əsasən ludilər və eyləmilər, ümumiyyətlə, sami xalqlarından deyil, onlar assuriyalıların siyasi hakimiyyəti altında yaşadıkları və onlara qarışdıqları üçün adları samilərlə yanaşı çəkilir. Ludilərin mənşəyi məlum deyil, eyləmilərin isə İran əsilli olduğu qeyd olunur. Yaradılış kitabındakı bölgünün siyasi prinsiplərə söykəndiyini burada finikiyalılarla bağlı deyilən fikirlərdən də aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Belə ki, finikiyalıların burada hamı xalqlarından olduğu qeyd olunur. Ancaq onların misirli və bərbər hamilərlə güclü ictimai-siyasi və mədəni əlaqələri olsa da, mənşə etibarilə ibranilərə ən yaxın xalqlardandır.

Məsələyə daha dərinlən yanaşdıqda bu dillər qrupunun, yaxud bu xalqların sami adlandırılması bir qədər qaranlıq görsənsə də, bu adlandırmanın düzgün olmadığını iddia etmək də olmaz. Çünki böyük bir dil qrupunun, yaxud xalqın adı yoxdursa, bunu ilk növbədə elm kəşf edib müəyyənləşdirməli, mütəxəssislər onlar arasındakı mövcud, lakin özlərinə bəlli olmayan qohumluq əlaqələrini tədqiq edərək bu xalqlar və dillər qrupuna ad seçməlidir.

Sami dilləri bütün dünyada ən çox maraq doğuran dil ailələrindən biridir. Mesopotamiya, Levant – Şam vilayəti (Aralıq dənizinin şərq hissəsində yerləşən ərazi) və Afrika “buynuzu” (Somali və Həbəşistanın bir hissəsi) kimi dünya tarixində monoteist dini təlimlərin (yəhudilik, xristianlıq və islam) təşəkkül tapdığı, akkadların Bilqamıs (Gilqamış) dastanı kimi önəmli tarixi ədəbi əsərlərin ortaya çıxdığı bir bölgə ilə sıx şəkildə bağlı olduğu üçün sami dillərinə həmişə xüsusi maraq göstərilmişdir. Sami dillərinin tarixi kökləri 4500-5000 il əvvəl, daha dəqiq desək, qədim Mesopotamiya ərazisində formalaşmış Şumer dövlətində akkad dilinin şumer dilini sıxışdıraraq onu əvəz etdiyi dövrə gedib çıxır. Şam ərazisində ibrənilər və finikiyalılar, Afrika "buynuzunda" isə aksumilər – qədim efiofiyalılarla bağlı aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərilən tarixdən bəri samidilli xalqların, onların dillərinin, o cümlədən də ən erkən insan sivilizasiyalarının meydana gəldiyi ərazinin mürəkkəb bir tarixə malik olduğunu ortaya çıxarmışdır. Lakin samilərin arxeoloji, genetik və linqvistik baxımdan çoxşaxəli bir şəkildə tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu tarixin önəmli səhifələri ilə bağlı məlumatlarda dəqiqliyin olmadığı da danılmazdır. Sami xalqlarının dəqiq mənşəyini, həmçinin bir-biri ilə əlaqələrinin mürəkkəb tarixini təfərrüatlı şəkildə öyrənmək üçün daha ətraflı bilgilərin əldə edilməsi zəruridir.

Hazırda samidilli xalqlarla bağlı çoxsaylı genetik araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu xalqların genealogi əlaqələri tam öyrənilməmiş, xalqların qədim tarixi hələ də müxtəlif sirləri qoruyub saxlamaqdadır. Genetik tədqiqatların əksəriyyəti ya çox erkən, ya da yaxın tarixi dövrləri əhatə edir ki, bu da

sami dilləri və xalqlarının mənşəyi, onların yayılma tarixi ilə bağlı ətraflı məlumat əldə etmək üçün qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

Sami dilçilərinin əksəriyyəti, adətən, qədim Mesopotamiyanın sami dili olan akkad dilini sami dillərinin ən əsas çıxış nöqtəsi olaraq qəbul edən bir model ətrafında birləşir. Bu standart modelə görə, sami dilləri, hazırda ölü dillər olan akkad, yəni babil-assur, həmçinin ebla mətnlərinin dilinin daxil olduğu şərqə sami dilləri və Şamdan Afrika "buynuzunadək" geniş bir əraziyə yayılmış qərbi sami dilləri şəklində ikiye bölünür. Öz növbəsində, qərbi sami dilləri də cənubi-qərbi (həbəş, qədim və müasir ərəb dili) və mərkəzi (bəzən isə şimali-qərbi) qruplara bölünür. Ancaq bu iki qrup arasında dillərin genealoji əlaqələri çox zəif öyrənilmişdir. Bəzi müasir dövr dilçiləri ərəb dilinin cənubi-qərb sami dilləri qrupuna aid edilən dillərdən tam fərqləndiyini və daha çox şimali-qərb dillər qrupu ilə böyük oxşarlıq, bəzi hallarda isə hətta eynilik təşkil etdiyini qeyd edir.

Sami, sami-hami, afroasiya terminlərinin mənşəyi və izahı

Bu ad sami dillərinə ilk dəfə olaraq XVIII əsrdə Qottingen Tarix Məktəbinin nümayəndələrindən alman filoloqu A.L.Şlötser tərəfindən Y.Q. Eyhornun *Bibliya və şərq ədəbiyyatı xəzinəsi* əsərinə istinadən ibri dilinə yaxın olan dillərə şamil edilmişdir. Şlötser Yaxın Şərqə bir sıra ölü dillərini bir qrupda cəmləşdirərək onların Əhdi-Ətiqdə verilmiş təsnifatına əsasən sami dilləri adlandırılmasını təklif etmişdir.

Hazırda sami dillərində beş yüz milyondan çox insan danışır. Bu dillər 4500 ildən çox tarixə malik olan dil ailəsini təşkil edir. Sami dilləri, adətən, sami-hami adlandırılan, son dövrlərdə həmçinin Afro-Asiya - Eritreya dilləri adı ilə tanınan daha geniş dil ailəsinə daxil edilir. Belə ki, bəzi məqamlarda sami dilləri ilə Afrikada mövcud olan dillər qrupu - hami dilləri arasında oxşar

tərəflər müşahidə olunur. Hami dillər dedikdə Şimali Afrikadakı bərbər dilləri, kuşilərin dilləri (Bischari, Bedscha, Denkali), Somali, həmçinin Aqau dilləri (Həbəşistan və ətraf bölgələrdəki mövcud Bilin, Chamir və Quara) nəzərdə tutulur. Müləhizələr bunu deməyə əsas verir ki, sami dillərdə mövcud olan məişətlə bağlı bir sıra sözlər hamı dilində də bu və ya digər bənzər formada mövcuddur. Lakin qeyd etməliyik ki, bu sözlər bütünlüklə sami dillərində mövcud olan söz sisteminə - üçköklülərə əsaslanmır. Bu dil qrupları arasındakı üst-üstə düşən digər məqamlardan biri də mühüm qrammatik xüsusiyyətlərin eynilə təkrarlanmasıdır.

Bununla yanaşı, bu iki dil qrupu arasında kəskin fərqli tərəflər də mövcuddur. Bu fərqlər təkcə sami-hami dilləri arasında yox, eyni zamanda sami dili ilə əlimizdə olan və tarixi e.ə. IV-V əsrlərə gedib çıxan qədim misir dilli sənədlərin dili arasında da özünü göstərir. İki dil arasındakı oxşar və fərqli tərəflərin izah edilməsi məsələsində, etiraf etməliyik ki, qaranlıq məqamlar çoxluq təşkil edir. Çünki bu oxşarlığın əsasını bir dilin başqa bir dildən bu və ya digər sözü əxz etməsi də təşkil edə bilər. Qədim xalqların dilinin məhz bu yolla - başqa dildən söz alınması yolu ilə inkişaf etdiyi bizə məlumdur. Lakin mühüm qrammatik məsələlərdə mövcud olan oxşar tərəflərin də başqa dildən keçmə olduğunu və yaxud hamilərin samilərdən əxz etdiyini iddia etmək olmaz. Çünki bir çox regionları əhatə edən bərbər dilinin dil xüsusiyyətləri samilərin dili ilə hər hansı bir təmasa girmədən formalaşmışdır.

“Hami” termini də “sami” kimi Nuh peyğəmbərin oğlu Hamın adından götürülmüşdür. “Hami” termini ilk dəfə olaraq dilçilik elminə XIX əsrin ortalarında alman misirşünası Karl Rixard Lepsius tərəfindən gətirilmişdir. Ohəmin dövrdə Afrikada istifadə olunan bütün dilləri, ilk növbədə isə qədim Misir, hausa, bəzi kuşi və bərbər dillərini hamı dil qrupuna aid edərək hər iki dil qrupunu sami-hami dilləri terminilə adlandırmışdır. Lakin sonrakı mərhələdə sami dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqatının inkişafı prosesində “hami”

adlandırılan bu dillərin heç də hamısının genetik baxımdan qohum dillər olmadığı müəyyən edilmiş, həmçinin bu dillərin sami dilləri ilə müqayisəli cəhətləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir

Əhdi-Ətiqə əsasən Kuş vilayəti və kuş xalqı Hamın böyük oğlu Kuşun adı ilə bağlıdır. Kuş Əhdi-Ətiqdə adı çəkilən Nəmrudun atası olmuşdur. Müasir mənbələrdə Qədim Şərqi Kuş bölgəsi adı altında müxtəlif ərazilər nəzərdə tutulur. Lakin bu mülahizələr arasında həmin bölgənin Həbəşistan olması fikri daha geniş yayılmışdır. Əhdi-Ətiq mətnlərini ingilis dilinə tərcümə edən müəlliflər ibri dilində *kuş* terminini tərcümədə Efiopiya kimi verir. Əhdi-Ətiq mətnlərinə istinad edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədim dövrlərdə Kuş bölgəsi müasir Həbəşistanın ərazisindən daha geniş olmuşdur

Fonetika

Fonetika dilçilik elminin dil səslərinin əmələ gəlməsini, onların qarşılıqlı münasibətini, fiziologiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindəki funksiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiətini və bu kimi bir çox əlamətlərin qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəsidir. Başqa sözlə desək, fonetika şifahi nitq, dil səsləri, bu səslərin qanunauyğunluqları, yaranması və təzahür formaları haqda elmdir. Ayrı-ayrılıqda heç bir mənası olmayan dil səsləri müəyyən sıra ilə birləşib söz əmələ gətirərək, tələb olunan fonetik amillərlə (vurğu, intonasiya və s.) formalaşaraq insanlar arasında fikir mübadiləsini mümkün edir.

İbri əlifbasının əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, samitlər bir-biri ilə birləşmir, çap və əlyazma forması bir-birindən fərqlənir. Belə ki, çap yazısı üçün kvadrat yazıdan, əlyazma forması üçün isə yarımkursiv yazıdan istifadə olunur. 22 samitdən ibarət olan əlifbanın samitləri bəzi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Boğaz samitləri qrupu. Bura fonetik və fərqli qrammatik xüsusiyyətlərinə görə א, ה, ח, ע (alef, he, xet, ayin) samitləri daxildir. Bir sıra müştərək xüsusiyyətlərinə görə bəzən reyş samiti də boğaz samitləri qrupunda təsnif edilir.

2. Həm sait, həm də sait kimi işlədilən yud və vav samitləri.
3. Beqad kefat samit qrupu. Bu qrup şərti olaraq ora daxil olan altı samitin adı əsasında belə adlandırılmışdır (Bet-b, qimel-q, dalet-d, kaf-k, pe-p, tav-t). Beqad kefat qrupuna daxil olan samitlər sözün və hecanın əvvəlində, həmçinin qısa saitdən sonra nöqtəli, sözün və hecanın sonunda, o cümlədən də uzun saitdən sonra nöqtəsiz işlədilir. Bu samitlərdən yalnız üçü nöqtəli və ya nöqtəsiz işlədilməsindən asılı olaraq fərqli səsə malikdir. Belə ki, *bet* nöqtə ilə *b*, nöqtəsiz *v*, *kaf* nöqtə ilə *k*, nöqtəsiz *x*, *pe* nöqtə ilə *p*, nöqtəsiz isə *f* kimi tələffüz edilir.
4. İbri əlifbasının 5 samiti ikili yazılış qaydasına malikdir. Bu samitlər sözün əvvəli və ortasında bir cür, sözün sonunda isə fərqli yazılır. Bu samitlər aşağıdakılardır: kaf: כ\ך mem: מ\ם, nun: נ\ן, pe: פ\ף, sade: צ\ץ
5. Şin və sin samitləri əlifba sırasında bir samit kimi göstərilə də iki səsi ifadə edir. Samitin nöqtəsi sağda qoyularkən [s], solda qoyularkən isə [ş] kimi tələffüz edilir.
6. Əlavə samitlər. Qədim zamanlardan bu vaxtadək ibri dilinin əlifba tərkibi demək olar ki, dəyişməyib. Buna baxmayaraq, ibri dilinə alınma sözlərin tərkibində daxil olan yeni samit səslərin ifadəsi üçün qereş işarəsi ilə ifadə olunmuş ' א (c), ' י (j), ' צ (ç) əlavə samitlər ibri orfoqrafiyasında tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bununla yanaşı, ibri mənşəli sözlər [p] səsi ilə bitmədiyinə görə sözün sonunda gələn [p] səsini ifadə etmək üçün pe samitinin sonda gələn variantı deyil, sözün əvvəlində yazılan forması işlədilir.
7. İbri dilində iki eyni səsə malik 6 samit vardır. Bu samitlər qədim ibri dilindən fərqli olaraq müasir ibri tələffüzündə hər hansı bir fonetik fərqi malik deyildir. Aşağıdakı cədvəldə həmin samitlər göstərilmişdir. Müasir ibri dilində alınma sözləri ifadə etmək üçün əsasən sağ tərəfdə verilən samitlərdən istifadə edilir.

İbri-ərəb əlifbasına daxil olan hərflərdən rəqəmlər kimi də istifadə olunur. Bu metoddan əsasən hərflər vasitəsilə tarixlərin qeydə alınmasında, qədim yəhudi mətnlərinin bölgüsündə, ərəb şərinə bu və ya digər tarixlərin göstərilməsində geniş istifadə olunur.

Hər bir hərf özünəməxsus bir rəqəmi ifadə edir. Bəzi qrammatiklərin fikrinə görə artıq e.ə. II əsrdən etibarən ibri əlifbasını təşkil edən hərflər rəqəmləri də ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Dörd yüzədək olan rəqəmlərdə hər iki dilin hərfləri eyniyyət təşkil edir. Məsələn, *əlif*dən (alef) *yə* (*yud*) hərfinədək olan hissə 1-dən 10-a kimi olan rəqəmləri əvəz edir. Əlif/alef bir, *yə*/*yud* isə 10

rəqəmini ifadə edir. Kəf/kaf hərfindən etibarən onluqlar başlayır. Kəf/kaf hərfi 20-ni, beləliklə sad/sade hərfi 90-nı bildirir. Sonra qaf/kof hərfindən etibarən yüzliklər başlayır. Qaf/kof 100, ra/reys 200, beləliklə tə/tav hərfi 400 rəqəmini əvəz edir. Bura qədər həm ərəb, həm də ibri hərfləri üst-üstə düşür. Lakin son altı hərf, yəni 500-dən 1000-dək olan hissə yalnız ərəb dilinə məxsusdur.

Sami dillərində sözün strukturu və morfoloji vasitələr

- 1. Kök və əsas**
- 2. Kökün növləri**
- 3. Əsasın dəyişdirilməsi yolları**
- 4. Daxili fleksiya**
- 5. Affiksasiya**
- 6. Geminasiya**
- 7. Reduplikasiya**
- 8. Söz modelləri**

Sami dillərində sözün strukturu və kökün samit tərkibinin fundamental araşdırılması problemi hər zaman dünya samişünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemin tədqiqi sami dillərində sözün strukturu, tərkib hissələri, kök və köməkçi morfemlərin müəyyənləşdirilməsi, onların bir-biri ilə əlaqəsinin səciyyəvi cəhətlərinin nəzəri cəhətdən kifayət qədər tam araşdırılmaması ilə əlaqədardır. Bu sahədə aparılan əksər tədqiqat işləri ənənəvi-tarixi sami dilçiliyinə istinad edərək sami kökünün formalaşması probleminə həsr olunmuşdur. Bir sıra dilçilər sami kökü ilə yanaşı daxili fleksiyanın bu dillərdəki rolundan da bəhs etmişlər.

Sami dillərində söz morfoloji nöqteyi-nəzərdən kök və əsasdan ibarətdir. Sami dillərində kök yalnız samitlərdən ibarət olub hər hansı bir söz formasına malik deyil. O, isim, həmçinin feil əsaslarının yaranmasında köməkçi baza rolunu oynayır. Sami kökləri hər hansı bir sözün ifadə etdiyi əsas leksik anlayışın daşıyıcısı olsalar da, müstəqil söz kimi işlədilə bilməz. Abstrakt üçsamitli sami kökü sözdüzəldici morfemlərlə birləşərək yeni söz əsası əmələ gətirir. Samişünaslıq üzrə əksər klassik əsərlərdə göstərilir ki, bir çox dünya dillərindəki söz köklərindən fərqli olaraq sami dillərindəki köklər yalnız samitlərdən, xüsusilə də üç samitdən ibarətdir və saitlər, o cümlədən də samit affikslər söz köklərinin mənasını dəqiqləşdirərək sözlərdə qrammatik kateqoriyanın ifadəsinə xidmət edir. Lakin kök söz yaradıcılığının ilkin ünsürü deyil, hər hansı bir sözün morfoloji təhlili üçün mənbə hesab edilə bilər. Daha dəqiq desək, sami dillərindəki söz kökləri, digər dillərdə olduğu kimi, hər hansı bir sözün formal göstəricisi deyil, sadəcə leksik-qrammatik abstraksiyasını, yəni sözün morfoloji təhlilinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Bu o deməkdir ki, sami dillərdə kök qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, sözün morfoloji baxımdan bölünməyən hissəsidir və yeni, düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsi üçün əsas rolunu oynayır. Əsas isə sözün daha fəal hissəsidir. Sami dillərində kök sözün sabit, dəyişməz hissəsi olduğu halda, əsas – dəyişən, leksik və qrammatik mənaya malik hissəsidir, söz yaradıcılığının ən ümdə meyarıdır. Sami dillərində söz əsasları ilkin – sadə, törəmə - düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç növə bölünür.

Məsələn, *şavar* –sınmaq feilindən *şover* –sınan, *şavur* – sınıq və s. sözlərdə sabit qalan hissə ş.b.r. kökü, dəyişən hissə isə sait səslərdir. Sait səslər isə söz əsaslarında köməkçi rol oynayaraq qrammatik funksiya daşıyır. Söz əsaslarının tərkibində iştirak edən sait səslər hər bir sözdə icra etdiyi funksiyadan asılı olaraq müəyyən ardıcılığa malikdir, yəni hər hansı bir qrammatik formanın ifadəsi üçün söz qrupları eyni sait səs tərkibi ilə ifadə olunur ki, bu xüsusiyyət də sami dillərində əsas morfoloji vasitələrdən hesab edilir. Məsələn, ibri dilində feili sifət formasının məlum şəkli o – e sait səs ardıcılığı, məchul forma isə a – u sait səs ardıcılığından ibarətdir (*kotev* – yazan, *kativ* – yazılan, *şover* – sındıran, *şavur* –sınıq, sındırılan və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, sami dillərinin morfoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə məşğul olan əksər müəlliflər sami söz əsaslarının dəyişilməsində söz köklərinə sait səslərin əlavə edilməsi, bu sait səslərin sözlərin tərkibində müxtəlif kombinasiyalarla yerdəyişməsi nəticəsində yeni söz əsaslarının meydana gəlməsi məsələsindən bəhs etmişlər. Söz əsaslarının daxildən qısa saitlər hesabına dəyişməsi fərqli istilahlarla öz əksini tapmışdır.

Ümumi dilçilikdə daxili fleksiya kimi məlum olan bu hal ilə bağlı bir sıra mübahisəli məqamlar özünü göstərir. Belə ki, ümumi dilçilikdən məlumdur ki, daxili fleksiya zamanı sözün kökü dəyişikliyə məruz qalır. Sami dillərində isə daxili fleksiya vasitəsilə hər hansı bir sözdən yeni bir söz yaradılarkən sözün kökü, daha dəqiq desək kök samitləri dəyişməz, sabit olaraq qalır, sadəcə sait səs tərkibində müəyyən dəyişikliklər sayəsində yeni leksik-qrammatik mənalar ifadə edən söz əsasları meydana gəlir. Məsələn, ərəb və ibri dillərində *ktb* kökündən əmələ gələn bir sıra isim və feil əsaslarını aşağıdakı cədvəldə nəzərdən keçirək:

Ərəb dilində		İbri dilində	
<i>Kətabə</i>	<i>O, yazdı</i>	<i>Kātav</i>	<i>O, yazdı</i>
<i>Yəktubu</i>	<i>O, yazır, yazacaq</i>	<i>Yixtōv</i>	<i>O, yazacaq</i>
<i>Kātibun</i>	<i>Yazan</i>	<i>Kōtēv</i>	<i>Yazan</i>
<i>Məktubun</i>	<i>Yazılmış</i>	<i>Mixtāv</i>	<i>Məktub</i>
<i>'əktəbə</i>	<i>Yazdırmaq</i>	<i>Hixtīv</i>	<i>Yazdırmaq</i>
<i>Təkātəbə</i>	<i>Yazışmaq</i>	<i>Hitkattēv</i>	<i>Yazışmaq</i>

Nəzəri dilçilikdə fleksiya məfhumu altında bir tərəfdən sözdəyişdirmə, digər tərəfdən isə həmin prosesdə iştirak edən şəkilçilər (affikslər) nəzərdə tutulur. Qrammatik mənaların sözün sonunun dəyişməsi vasitəsilə ifadə edilməsi

xarici fleksiya, sözün kökünün (əsasının) dəyişməsi vasitəsilə ifadə edilməsi isə daxili fleksiya adlanır.

Sami dillərinin əsas morfoloji vasitələrindən biri də affikslər hesab edilir. Sami dillərində affiksələr işlənmə mövqeyinə görə üç növünə rast gəlinir. Sözün əvvəlinə artırılan şəkilçi – prefiks, sözün sonuna artırılan şəkilçi – suffuks, sözün ortasına artırılan isə - infiks adlanır. Ərəb dilində isimlərin hallarını və feilin perfekt formasını əmələ gətirən suffukslər bir çox hallarda fleksiya hesab edilir. Sami dillərinin tədqiqatına həsr olunmuş dilçilik əsərlərində feillərdə şəxs bildirən prefiks və suffiksələr çox vaxt preformativ və affirmativ adlandırılır. Digər şəkilçilər isə affikslər adı altında cəmləşdirilir. Şəkilçilər lüğəvi mənaya malik olmayıb, yalnız qrammatik funksiya ifadə edir. Daha dəqiq desək, növündən, rolundan, işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq, şəkilçilərin hər birində qrammatik mənə və ya mənə çaları vardır. Məsələn, sami dillərində keçmiş zamanda şəxs sonluqları kimi çıxış edən şəkilçilər – suffiksələr (ibri dilində: *kata-v-ti* – mən yazdım, *kata-v-ta* –sən yazdın, *kata-v-nu* – biz yazıdın və s.), indiki-gələcək zamanda şəxs sonluqları kimi çıxış edən şəkilçilər - prefiksələr (ibri dilində: *’extov*, *tixtov*, *yixtov* və s.) vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Bu xüsusiyyət həmçinin, ibri dilində isə *mixtav* – “məktub” sözlərində də müşahidə olunur. Sami dillərinin bəzilərində söz əsasının ortasına əlavə edilən şəkilçilərə - infikslərə də rast gəlinir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, affiksələr vasitəsilə müxtəlif mənalar ifadə olunur. Daha dəqiq desək, sözün feil və ya ismə mənsubiyyəti, zaman, şəxs, cins, kəmiyyət kateqoriyası, hərəkətin subyektı və obyektı, hər hansı bir ismin cümlədə digər bir isim və ya feillə əlaqəsi, hal və əlamət, o cümlədən də söz əsasının leksik-qrammatik mənasının müxtəlif modifikasiyası formativlər, yəni şəkilçi morfemlər vasitəsilə bildirilir.

Sami dillərində leksik-qrammatik söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən danışarkən daxili fleksiya və affiksasiya ilə yanaşı geminasiya və reduplikasiyanın da əsas xüsusiyyətlərindən bəhs etmək lazımdır. Sami dillərinin sözdəyişdirmə və sözdüzəltmə sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edilən geminasiya bu və ya digər leksik-qrammatik mənənin ifadəsi zamanı kök samitlərindən bir və ya ikisinin qoşalaşması zamanı yeni söz əsasının və ya yeni qrammatik mənənin meydana gəlməsinə xidmət edir. Geminasiya zamanı kök samitinin qoşalaşması samitin iki dəfə tələffüzü ilə deyil, həmin samitin daha qüvvətli tələffüzü ilə özünü göstərir və bu zaman sözün kök samitlərinin tərkibində hər hansı bir dəyişiklik baş vermir. Kök samitinin geminasiyası nəticəsində əsasın leksik mənasında da dəyişiklik baş verir, yəni söz intensivlik, davamlılıq mənası ifadə edir. Geminasiyaya məruz qalmış söz əsasının sait səs tərkibi də müəyyən dəyişikliklərə uğrayıb eyni zamanda müəyyən affikslərlə işlədilməsi də mümkündür. Yəni söz yaradıcılığının bütün vasitələri eyni zamanda bu və ya digər sözün yaranmasında iştirak edə

bilər. Sami dillərində adətən sözün ikinci kök samiti geminasiyaya uğrayır. Məsələn, hərəkətin intensivliyi, davamlılığını bildirən feil babları ərəb və ibri dillərində ikinci kök samitinin qoşalaşması yolu ilə düzəlir: ibri dilində: *şavar* – “o, sındırdı” sadə feil əsasından *şibber* – “o, sınıq-sınıq etdi”, *qadal* – “o, böyüdü” feilindən *qidde* – “o, böyütdü” feili əmələ gəlir. Həmçinin, ibri dilində qayıdış növ bildirən feil əsaslarının düzəldilməsi zamanı ikinci kök samiti qoşalaşır. Məsələn, ibri dilində: *hiştaber*, *hitqaddel* və s. Sami dillərində geminasiya hadisəsindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, sənət-peşə adlarının düzəldilməsi üçün ən məhsuldar isim əsası da ikinci kök samitinin qoşalaşması yolu ilə düzəlir. Məsələn, ibri dilində: *tabbāx* – “aşpaz”, ibri dilində: *dayyān* və s.

Qeyd olunduğu kimi, sami dillərinin istər feil, istərsə də isim əsaslarında reduplikativ yolla sözdüzəltməyə də həmçinin rast gəlinir. Söz tərkibində kök samitinin və ya hecanın təkrarına reduplikasiya deyilir. Reduplikasiyanın bir neçə növü vardır ki, bunlardan biri əsasən ibri dilinin bir sıra feil əsaslarında rast gəlinən sonuncu kök samitinin təkrarından ibarətdir. Kök samitinin təkrarı zamanı təkrarlanan samitlərin arasına sait səs də əlavə edilir ki, bu da yeni qapalı və ya açıq hecanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu qayda ibri dilində bir sıra feil əsaslarının yaranmasında müşahidə olunur. Belə ki, ibri dilində ikinci kök samiti zəif samit, yəni yud və ya vav olan feillərin intensiv babının (pi ‘el) düzəldilməsi zamanı ikinci kök samitinin qoşalaşması əvəzinə sonuncu kök samiti reduplikasiyaya məruz qalır. Məsələn, *k.w.m.* kökündən (*kam* – “o, qalxdı”, *yakum* – “o, qalxacaq”) intensivlik bildirən feil babı (pi ‘el babı) *komem* – “qaldırmaq”, bu babın məchul forması (pu ‘al babı) *komam*, qayıdış növ bildirən hitpa ‘el babı isə *hitkomem* şəklində düzəlir. Bu qaydanı həmçinin *ban* – “nəzər yetirmək” feilindən düzələn *bonen*, *bonan*, *hitbonen* feillərində də müşahidə etmək olar. Sonuncu kök samitinin reduplikasiyasına həmçinin ərəb və ibri dillərində üçsamitli feil və ya isim əsaslarında rast gəlmək olar. Məsələn, ibri dilində *şa ‘an* – “sakit vəziyyətdə olmaq” feilindən *şa ‘anan*, *‘amel* – “solmaq, zəifləmək” feilindən *‘umlal* feili, *qibben* – “qozbel” sifətindən *qabnon* – “donqar” ismi və *qibnen* – “əyilmək” feili düzəlir.

Reduplikasiyanın nisbətən az rast gəlinən digər bir növü isə sözün son hecasının, yəni kökün son samitlərinin təkrarından ibarətdir. Məsələn, ibri dilində tez-tez təkrarlanan hərəkəti bildirən feillər və rəng çalarları ifadə edən sifətlər, kiçiltmə-əzizləmə mənalı isimlər bu yolla düzəlir: *s’ harhar* – “həyəcanlanmaq”, *‘adom* – “qırmızı” sözündən *‘adamdam* – “qırmızımtıl” və s..

Reduplikasiyanın bütün sami dillərində ən geniş yayılmış forması ikisamitli əsasların tam təkrarlanması nəticəsində yeni əsasın meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bir çox müəlliflərin fikrinə görə bu yolla nəinki yeni

grammatik formalar, o cümlədən də yeni köklər formalaşır. İbri və arami dillərində də bu xüsusiyyət özünü geniş göstərir. İbri dilində bu yolla düzələn feillər dörd samitli deyil, intensivlik ifadə edən pilpel babı üzrə düzələn feillər hesab edilir. Məsələn, *kalal* feil əsasında – *kilkel* – “korlamaq” – *hitkalkel* – “korlanmaq”, *marar* feilindən – *mirmer* – “acılamaq”, *hitmarmer* – “qəzəblənmək” və s. sözləri nümunə göstərmək olar. Bu feil formaları ibri dilinin lüğət tərkibində digər sami dillərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Bəzən ikinci kök samiti zəif, yəni vav və yud olan feil köklərindən də bu yolla yeni əsaslar formalaşır. Məsələn, *hul* – “qorxmaq, əsmək” feil əsasında *hithalhel* – “diksinqmək, qorxudan əsmək” feili formalaşmışdır.

Sami dillərində yuxarıda göstərilən morfoloji vasitələrin, yəni daxili fleksiya, affiksasiya, geminasiya və reduplikasiya kimi yeni əsas yaradan üsulların məcmusu ilə müxtəlif modellər əmələ gəlir ki, əksər köklərdən bu modellər vasitəsilə analoji semantik məna bildirən sözlər formalaşır. Məsələn, ərəb dilində *mə-ktəb-un* sözü hərəkətin icra olunduğu yeri ifadə edir və “yazı yazılan yer” kimi tərcümə olunur. Bu modelə uyğun olaraq, *ma-xrac-un* – “çıxış”, *ma-dxal-un* – “giriş” və s. isimlər formalaşır. İbri dilində *ma-lben* – “kərpic”, yəni alət adlarını ifadə edən model üzrə yüzlərlə isim düzəlir (*maxşev* – “kompyuter”, *mazleq* – “çəngəl” və s.). Sami dillərində belə söz modellərinin sayı olduqca çoxdur. Bunların bəziləri öz məhsuldarlığı ilə digərlərindən fərqlənir. Məsələn, sami dillərinin əksəriyyətində sənət, peşə adlarının ifadəsi ikinci kök samitinin qoşalaşması yolu ilə düzələn söz modellərindən istifadə edilir (ərəb və ibri dilində *xayyat* ismi – “dərzi”, hər iki dildə *tabbax* sözü “aşpaz” kimi tərcümə edilir).

Orta əsr ərəb qrammatikləri bu modelləri وزن – *vazn-un* – “vəzn”, yəhudi qrammatikləri isə מִשְׁקָל – *mişkal* – “çəki, ölçü” adlandırırlar. “Mişkal” və “vazn” terminləri dilçilikdə “forma, nümunə, söz modeli” mənasında çıxış edir. İbri dilində bu termin ərəb sözünün kalka edilmiş şəkli. Söz modellərini göstərmək və sadalamaq üçün, isim və feil bablarını ifadə etmək məqsədilə ad və feil modellərini ibri dilində *pa’al* – “etmək” feilinin kök samitlərindən yaratmağa başlamışlar. Sami dillərində haqqında bəhs olunan söz modelləri düzəltmə sözün həm leksik-qrammatik xarakterini, o cümlədən düzülüş qaydasını özündə cəmləşdirən müəyyən bir söz qrupunun təşkili üçün sxemlərdən ibarətdir. Avropa qrammatiklərinin əksəriyyəti isə ibri dilinin qrammatikasında söz sxemlərində *pa’al* feilinin kök samitləri arasında mövcud olan boğaz samitinin müəyyən qrammatik anlayışların izahı zamanı çətinliklərə səbəb olduğuna görə *katal* – “öldürmək, qətlə yetirmək” feilinin kök samitlərindən istifadə edir.

Sami dillərində kökün növləri

Sami dillərində yalnız samitlərdən ibarət olan kök öz tərkibinə görə ikisamitli, üçsamitli, dödsamitli və nadir hallarda isə beşsamitli ola bilər. Bir çox dilçilik əsərlərində müəyyən qrammatik qaydaların izahı zamanı kök samitlərinin xüsusiyyətlərinin, o cümlədən də morfoloji vasitələrin əlavə edilməsi zamanı baş verən dəyişikliklərin izahı zamanı kök samitləri müəyyən terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, bəzi dilçilər birinci, ikinci, üçüncü kök samiti, bir sıra digər dilçilər samitləri kök səssizləri, saitləri isə kök səsliləri adlandıraraq, birinci, ikinci, üçüncü kök səssizləri terminindən istifadə edir. Əksər qrammatika dərsliklərində ibri dilində pa'al feilinin kök samitlərindən istifadə edərək, hər hansı bir kökün samitləri bu feillərdəki samitlərin adları ilə şərti olaraq adlandırılır. Məsələn, ibri dilində אכל(axal) feili פ"א (pe alef feillər) , yəni birinci kök samiti alef olan feillər, שיר (şir) feili ע"י (ayn yud feillər), yəni ikinci kök samiti yud olan feillər adlanır.

Sami dillərində ikisamitli köklərin mənşəyi ən problemli məsələlərdən biri hesab olunur. Belə ki, sami dillərində çox sayda ikisamitli isim və feil əsasları mövcuddur. Bu isim və feil əsaslarının müxtəlif morfoloji kateqoriyalar üzrə təsriflənməsi zamanı mütəmadi şəkildə meydana çıxan əlavə samitlər və ya uzun saitlər onları üçsamitli köklərə aid etməyə əsas verir. Bunlar əsasən feil əsaslarıdır. Artıq orta əsr yəhudi və ərəb qrammatikləri üçsamitli kök nəzəriyyəsini dilçilik elminə gətirərək, bütün ikisamitli şəkildə təzahür edən feil əsaslarının üçsamitli kökdən törədiyini sübuta yetirmişlər. Sami dillərində ikisamitli feil əsası yoxdur, bunlar tərkibində hər hansı bir samiti zəif samit olan feillərdir. Zəif samitlər təsriflənmə prosesində, o cümlədən də düzəltmə feil bablarında samit və ya uzun sait şəkildə öz yerinə bərpa olunur. Buna baxmayaraq, sami dillərində çox sayda ikisamitli isim əsasları mövcuddur. Bu isimlərin qədim akkad, həbəş, misir, o cümlədən də bir sıra hami dillərindəki analogi variantları ilə müqayisəli təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, onlar ikisamitli kökdən ibarətdir. Onların mənşəyini üçsamitli köklə əlaqələndirmək mümkün olmamışdır. Bu isimlərin bəzilərini müxtəlif sami dillərində nəzərdən keçirək.

ibri dilində: אב– “ata”;

ibri dilində: אח– “qardaş”;

ibri dilində: חם– “qaynata”.

Sami dillərinin lüğət fondunun əsasını təşkil edən üçsamitli köklər tərkibindəki samitlərin fonetik xüsusiyyətlərinə görə salim və qeyri-salim olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Tərkibində alef və zəif samit olan köklər, o cümlədən də

qoşa samitli köklər qeyri-salim, digərləri isə salim hesab edilir. Əksər dərslərdə qeyri-salim köklər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Qoşasamitli köklər, yəni ikinci və üçüncü kök samiti eyni olan köklər;
2. İlk kök samiti zəif samit olan köklər ;
3. İkinci kök samiti zəif samit olan köklər;
4. Üçüncü kök samiti zəif samit olan köklər;
5. İkiqat qeyri salim köklər, yəni tərkibində iki zəif samit olan köklər;

İbri və arami dilində bu təsnifata tərkibində boğaz samitləri: alef, he, xet, ayn olan köklər də daxildir. Belə ki, bu feil kökləri təsriflənmə zamanı bir sıra fərqli dəyişikliklərə məruz qalır. İbri dilində ilk və son samiti alef ilə ifadə edilən feil kökləri də ayrıca bir qrup şəklində təsnif edilir. Həmçinin, ibri və arami dilində ilk kök samiti nun olan köklər də qeyri-salim köklər sırasına daxil edilir. Belə əsasların ilk kök samiti kimi çıxış edən - nun təsriflənmə zamanı bir çox hallarda düşür, bir sıra morfoloji vasitələrlə əvəz edilir.

Daxili fleksiya

Dildə qrammatik məna ifadə edən və yeni sözlərin yaranmasına xidmət edən əsas qrammatik vasitələrdən biri də fleksiyadır. Fleksiya sözü latın sözü olan “flexio” sözündən götürülmüşdür və tərcümədə “əvəzləmə, keçmə” anlamına gəlir.

Bir çox dünya dillərində qrammatik məna söz kökünün dəyişməsi, yəni daxili fleksiya ilə ifadə olunur. Belə qrammatik vasitə ən çox flektiv dillərdə özünü göstərir. İbri dilində daxili fleksiya kökün samitləri arasındakı saitlərinin dəyişərək yeni söz yaratmasıdır. Dilin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda çoxsaylı sözlərin fel və isim əsaslarının daxili fleksiya məruz qalmasından yarandığını müşahidə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün tərkibində baş verən hər səs əvəzlənməsi daxili fleksiya hesab olunmur. Daxili fleksiya bu və ya digər kökdə baş verən sait səslərin elə dəyişməsidir ki, bu zaman həmin kökə yaxın mənalı sözlər yaranır. İbri dilində daxili fleksiya ilə yeni sözlərin yaranması geniş yayılmışdır. Bu zaman yaranan sözlər məna etibarilə digər sözlə bağlı olur. Məsələn, גדל – kökündən גדל –[qadal]-[böyütdü], יגדל –[yiqdal]-[böyüdəcək], גדול –[qadol]-[böyük], גודל –[qodel]-[böyüklük] və s. sözlər yaratmaq mümkündür. Nümunələrə diqqət yetirdikdə, “böyük” sözü ilə bağlı olan bu söz qrupunda sait səslər və onların söz daxilində bölgüsünün qrammatik formalardan asılı olaraq dəyişdiyini görmək olar. Və yaxud da למד –[lamed, mem, dalet] kökündən daxili fleksiya vasitəsilə çoxsaylı söz yaratmaq olar: למד –[lamad]-[öyrəndi], ילמד –[yilmad]-[öyrənəcək], לימד –[limed]-[öyrətdi], ילמד –[yelamed]-[öyrədəcək], לימוד –[limud]-[dərs, öyrətmə], תלמיד –[talmid]-[şagird] və s.

Daxili fleksiyanı sami dillərinin ən xarakterik və mühüm xassəsi hesab etmək olar. Adətən daxili fleksiya sami kökünə xas bu və ya digər kök üzərində aparılır.

Geminasiya

Geminasiya fonetik hadisə olub samitlərin qoşalaşmasına deyilir. Geminasiya hadisəsinə ibri dilində aşağıdakı hallarda rast gəlmək olar:

- 1) פיעל –[piel], פועל –[pual] və התפעל –[hitpael] bablarının yaranması zamanı. Bu zaman kökün ikinci samiti qoşalaşır.
- 2) פעל –[paal] modeli üzrə sənət adları düzələrkən ikinci kök samitinin qoşalaşması zamanı.
- 3) assimilyasiya hadisəsi zamanı, yəni kökün ilk samiti düşərsə ikinci samit qoşalaşmaya məruz qalır.

İbri dilində samitlərin qoşalaşması daqəş işarəsi (samitin içində qoyulan nöqtə[חזק]-[daqəş xazak]) vasitəsilə ifadə olunur.

Reduplikasiya

Söz kökünün və ya əsasının təkrarının qrammatik vasitə, qrammatik mənə yaranan vasitə kimi işlənməsi dilçilikdə reduplikasiya və ya təkrar adlanır. Reduplikasiya termini tərcümədə “ikiləşmə” mənasını verən latın sözü olan “reduplicatio” sözündən götürülmüşdür.

Reduplikasiyanın iki növü ayırd edilir:

- 1) tam reduplikasiya
- 2) yarımçıq reduplikasiya

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrarlar yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Reduplikasiya vasitəsilə sözdüzəltmə ibri dilində də mövcuddur. İbri dilində müşahidə olunan reduplikasiya üçüncü kök samitinin təkrarı, son iki samitin təkrarı və yaxud da ilk iki samitin təkrarı ilə həyata keçirilir. Daha çox dördsamitli köklərdə ifadə olunan belə sözlər müxtəlif mənalı isimləri bildirir: גלגל –[qalqal]-[təkər, çarx], סיכסוך –[sixsux]-[mübahisə, konflikt], שרשרת –[şarşoret]-[zəncir] və s. İbri dilində tam və yarımçıq təkrarların köməyi ilə müxtəlif sözlər yaranır.

İbri dilində, reduplikasiya isim, sifət, fel və zərflərdə müşahidə edilir. İbri dilində həm tam, həm də yarımçıq təkrarlara rast gəlinir. Tam təkrarlar isimlərdə və zərflərdə müşahidə olunur. Bu və ya digər isim təkrarlanaraq mənanın daha qüvvətliliyinə və effektivliyinə xidmət edir. Məsələn, גבר גבר –[qever qever] ifadəsində גבר-[qever]-[qəhrəman] sözü təkrarlanaraq mənanın qüvvətlənməsinə xidmət edir və “qəhrəmanlar içərisində qəhrəman” anlamına gəlir. Zərflərdə isə müxtəlif sözlər təkrarlanaraq mənanın ya şiddətlənməsinə, və yaxud da zəifləməsinə xidmət edir. Məsələn, לאט לאט –[leat leat] ifadəsində לאט-[leat]-

[yavaş] zərfi təkrarlanaraq “çox yavaş, daha yavaş” mənasını yaradır. Bəzən bir sıra isimlər də tam reduplikasiya olunaraq müxtəlif zərflərin yaranmasına xidmət edir: יום יום –[yom yom]-[hər gün, gündən günə] və s. Fellərdə isə ikinci kök samiti və ya son iki samir təkrarlanaraq bir sıra yeni fellər yaradır. Məsələn, דל –[dal]-[arıq, yoxsul] əsasında ל-[lamed] təkrarlanarsa (ללל –[dillel]) “seyrəkləşdirmək, durulaşdırmaq” mənasını, hər iki samit təkrarlanarsa (לללל –[dildel]) “zəiflətmək, əldən salmaq” mənasını ifadə edir. Və yaxud da, נד –[nad]-[sərgərdan gəzmək, sərsərilik etmək] əsasında נ –[dalet] təkrarlanarsa (נננ –[nadad]) “səyahət etmək, gəzmək, köçmək, köçərlik etmək” mənasını ifadə edən fel, hər iki samit təkrarlanarsa (ננננ –[nidnen]) “tərpətmək, yellətmək” mənasını ifadə edən fel yaranar.

İbri dilində tam və yarımçıq reduplikasiyanın köməyi ilə diminutivlər də yaradılır. Bu zaman bəzi isim və sifətlərdə əzizləmə, oxşama və ya kiçiltmə mənasını ifadə etmək üçün son iki samit təkrarlarnır:

כלב-כלבלב –[kelev-klavlav]-[it- küçük]

חתול-חתלתול –[xatul- xataltul]-[pişik- pişik balası]

תמונה-תמונות –[tmuna- tmunonet]-[şəkil- kiçik şəkil]

לבן-לבנבן –[lavan]-[lvanban]-[ağ- ağımtıl] və s.

Uşaq ədəbiyyatında reduplikasiyaya məruz qalan bu və ya digər isim eyni anda həm də kiçiltmə mənasını ifadə edən sonluqlarla da işlənir (6,54):
כלב-כלבלב-כלבלבון –[kelev-klavlav-klavlavon]-[it-küçük- küçükcüyöz]

Affiksasiya

Affiks sözü latın sözü olan “affixus” sözündən götürülmüş və tərcümədə “bitişdirilən” anlamına gəlir. Affiks qrammatik mənaya malik morfemdir. Dünya dillərində, o cümlədən ibri dilində söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsullarından biri də affikslərin köməyi ilə sözlərin yaradılmasıdır.

Kök samitlərindən fərqli olaraq sözdəyişdirmə və sözdüzəltməyə xidmət göstərən bu samitləri, yəni affiksləri ərəb dilçiləri “huruf-əz-ziyada”, yəni “əlavə hərflər”, “artırılmış hərflər” adlandırırlar. Buna əsasən belə bir fərziyyə yaranmışdır ki, sami dilçiliyində xarici affikslər əvəzliliklərdən törəmişdir. V. Qezenius əsasın qarşısında, yaxud sonunda yaradıcı hərflər və hecalar qəbul edən belə “əlavə hərfləri”n adlarını aşağıdakı kimi qeyd edir:

İbri dilində mövcud olan derivation morfemlər nitq hissələrinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- 1) adlardan ad düzəldənlər- əsasən suffiksasiya yolu ilə həyata keçirilir;
- 2) fəllərdən ad düzəldənlər- modellər vasitəsilə həyata keçirilir.

İbri dilində affikslər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- 1) affikslər leksik məna ifadə edə bilmir;
- 2) sözdən ayrı işlənmir;
- 3) yalnız qrammatik mənaya malik olur;
- 4) affikslərin tərkibi sabitdir.

Affikslər sözdüzəldici və sözdəyişdirici olmaqla iki qrupa ayrılır. Sözdəyişdirici şəkilçilər bu və ya digər sözün qrammatik formalarını yaratmağa xidmət edir. Məsələn, isimlərdə formal qadın cinsi sonluğu (תלמיד-תלמידה – [talmid-talmida]-[şagird]), isimlərdə kəmiyyət şəkilçiləri (תלמידים-תלמידות – [talmidim-talmidot]-[şagirdlər]) və s.

İşlənmə yerinə görə şəkilçilərin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Prefikslər (lat. praefixum). Sözün əvvəlinə artırılan şəkilçilərdir. Prefikslər daha çox flektiv dillərdə müşahidə edilir. Prefikslər həm derivation, həm relyasion ola bilər. Məsələn, ibri dilində gələcək zaman

şəkilçiləri relyasion hesab olunur: ן, ם, ן, ך. Lakin ן, ם, ן isə derivation prefikslərdir və söz yaradıcılığında geniş istifadə olunur.

- 2) Suffikslər (lat. suffixum). Sözü sonuna artırılan şəkilçilərdir. Suffikslərə aqqlütinativ dillərdə daha çox rast gəlinir. Lakin suffikslər müxtəlif formada flektiv dillərdə də çıxış edir. İbri dilində isimlərin cəm şəkilçiləri (ים, י, ות, ות), keçmiş zaman şəkilçiləri postfikslər hesab olunur. Postfikslərin yerinə yetirdiyi vəzifə prefikslər vasitəsilə həyata keçirilir.
- 3) İnfikslər (lat. infixum). Sözü ortasına artırılan şəkilçilərdir. İbri dilində infikslərlə sözdüzəltməyə rast gəlinmir.
- 4) İnterfikslər (lat. interfixum). Mürəkkəb söz yaradıcılığında iki sözü arasında işlənən morfemlərdir. Bu şəkilçilərdən mürəkkəb sözlərin komponentlərini birləşdirmək üçün istifadə olunur və müstəqil mənaya malik deyildir. Bəzən interfikslər “birləşdirici morfemlər” adlandırılır. İbri dilində yalnız ם və ן hərfləri interfiks qismində çıxış edir.
- 5) Konfikslər (lat. confixum). Prefiks və postfiks morfemlərinin kombinasiyasından əmələ gələn, lakin vahid vasitə kimi çıxış edən şəkilçilərdir. Belə şəkilçilərdə prefiks sözü önünə, postfiks sözü sonuna artırılır. Bu tip şəkilçini bu düsturla göstərmək olar: prefiks+kök+postfiks. Məsələn ibri dilində מַחְבֵּרֶת-[maxberet]-[dəftər] sözü konfikslərlə düzəlmişdir. מ prefiksi מ.ב.ח əsasına öndən artırılmış, ח sonluğu isə sona əlavə olunmuşdur.
- 6) Transfikslər (lat. transfixum). Konsonant dillərdə samitlərin arasına artırılan morfemlərdir. Transfikslər sanki kökü parçalayaraq samitlərin arasına artırılır və həmin köklə bağlı yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Flektiv dillərdə (qədimyəhudi, akkad, assir-babil, finikiya, ərəb və s.) çox rast gəlinən şəkilçilərdəndir. Transfikslər saitlərdir. Sami dilçiliyində

samitləri ayıran sait transfiklər affiks kimi qəbul edilmirdi: transfikslər daxili fleksiya hesab olunurdu. XIX əsr linqvistləri də transfiksləri kökün daxili dəyişməsi kimi qəbul edir və samitlərdən ibarət kökləri birmorfemli vahidlər adlandıraraq transfiksləri bu vahidləri dəyişdirən daxili fleksiya hesab edirdilər.

Əlifbaya daxil olan 22 hərfdən 11-i affiks kimi çıxış edə bilər. XI əsr dahi yəhudi mütəfəkkiri Şlomo ibn Qabirol bu affiskləri aşağıdakı söz birləşməsində cəmləyir: אני שלמה כותב.

Salim və qeyri–salim fellər

Müasir ibri dilinin qrammatikasında gebrastikada ümum qəbul edilmiş qaydaya görə fellərin və fel əsaslarının samit tərkibindən asılı olaraq aşağıdakı klassifikasiyası qəbul edilmişdir: salim və qeyri–salim fellər. Qeyri–salim fellər kök və ya əsas tərkibində zəif samitlər (נ , י , ו) , boğaz samitləri (א , ה , ח , ע) və ר (reyş – bəzi xüsusiyyətlərinə görə boğaz samitlərinə aid edilir) olan fellərdir. Bu qrupa daxil olmayan fellər isə səlim fellərdir. Qeyri–salim fellər isə öz növbəsində aşağıdakı qruplara bölünürlər:

1. Pe-qerunit fellər – Birinci kök samiti boğaz samiti olan fellər.
2. Ayn-qerunit fellər – İkinci kök samiti boğaz samiti olan fellər.
3. Lamed-qerunit fellər – Üçüncü kök samiti boğaz samiti olan fellər.
4. Pe-yud və pe-vav fellər – Birinci kök samiti yud və ya pe olan fellər.
5. Pe-nun fellər – Birinci kök samiti nun olan fellər.
6. Ayn-yud və ayn-vav fellər – İkinci kök samiti boğaz samiti olan fellər.
7. Lamed-he fellər – Üçüncü kök samiti he olan fellər.
8. Pe-alef fellər – Birinci kök samitit alef olan fellər.
9. Lamed-alef fellər – Üçüncü kök samiti alef olan fellər.
10. Ayn-ayn fellər – İkinci və üçüncü kök samiti eyni olan fellər.
11. Pe-yud fellər – Birinci kök samiti yud olan fellər.

12. İkiqat qeyri-səlim fellər.

Əsasında boğaz samitlərindən biri olan fel əsası öz formalarının yaradılmasında güclü (salim) fellərin forma yaradılmasındakı qaydalardan kənara çıxırlar. Bu istisnalar normal formaların zəifləməsi kimi qəbul edilə bilər. Ən azından ona görə ki, bu fel əsasları öz samitlərini qoşalaşdırma bilmirlər. Bəzən פ hərfi də boğaz samitlərinə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bu fel formalarının, yəni tərkibində boğaz samiti olan fellərin yaranması zamanı onları aşağıdakı prinsip üzrə böləcəyik:

1. Əsasının ilk samiti boğaz samiti olan fellər (פ"גרונית)
2. Əsasının ikinci samiti boğaz samiti olan fellər (ע"גרונית)
3. Əsasının üçüncü samiti boğaz samiti olan fellər (ל"גרונית)

Sami dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifatı problemi

Dilçiliyin, demək olar ki, yaranmasından indiyədək nitq hissələrinin təsnifatının hansı prinsip əsasında aparılması, o cümlədən də ayrı-ayrı nitq hissələrinin hədudlarının müəyyənləşdirilməsi mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. Dilçilərin bir qismi nitq hissələrini təsnif etmək üçün sözün leksik - semantik mənasını və morfoloji əlamətini, digər qismi sözün leksik-semantik mənasını, həmçinin sintaktik vəzifəsini əsas götürür.

Bir çox mənbələrdən məlum olur ki, ilk dəfə qədim Yunanıstanda sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifatı sahəsində müəyyən fikirlər formalaşmışdır. Bu bölgü sözlərin semantik və qrammatik əlamətlərinin məcmusuna, o cümlədən də müəyyən məntiqi istinadlara əsasən aparılmışdır. Platonun (e.ə. 427- 348) qeydlərinə görə, hələ e.ə. V əsrdə yunan alimləri adlarla feilləri fərqləndirmişlər. Onun fikrincə cümlə adlarla feillərin əlaqəsindən yaranır. Platon özü də adlarla feilləri fərqləndirmiş, cümlədə mübtəda vəzifəsində işlənən sözləri adlara, xəbər vəzifəsində işlənənləri isə feillərə aid etmişdir. Aristotel isə (e.ə. 384-322) yunan dilində üç nitq hissəsi - adlar, feillər və bağlamalar olduğunu qeyd edərək

bildirirdi ki, ad zaman anlayışı bildirməyən, feil isə zaman daşıyıcısı olan müstəqil sözdür. İskəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələrini üç yerə bölən Aristoteldən fərqli olaraq, sözləri səkkiz nitq hissesində qruplaşdıraraq, ad, feil, feili sifət, artikl, əvəzlik, zərf, qoşma və bağlayıcıları ayırmışlar. Sonradan Roma dilçiləri qədim roma dilində artikl olmadığına görə artiklı bu bölgüdən çıxararaq onun əvəzinə nidaları daxil etmişlər. İskəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələri adı altında cümləni təşkil edən sözləri nəzərdə tutur, ona görə də həmin termin “nitq hissələri” termini ilə yanaşı, bəzən “cümlənin tərkib hissələri” şəklində də göstərilir. Məhz bu təsnifat cüzi dəyişikliklərlə orta əsrlərin avropa qrammatik sistemində kök salmış, XIX əsrin ortalarına qədər hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Lakin sonralar təsnifat zamanı əsas götürülmüş yunan və latın dillərindən fərqli dil strukturlarının tədqiqi sübut etdi ki, bu bölgü müəyyən şəkildə nisbidir. O, heç də bütün dillərə şamil edilə bilməz və nitq hissələrinin təsnifatı hər bir dilin qrammatik strukturuna nəzərən həyata keçirilməlidir.

Orta əsr ərəb və yəhudi qrammatiklərinin əsərlərinə diqqət yetirdikdə, onlara qədim yunan elminin, xüsusilə Aristotelin, həmçinin, hind qrammatika sisteminin təsiri aydın hiss olunur. Ənənəvi ərəb qrammatikasında sözləri ilk dəfə nitq hissələrinə görə üç qrupa bölən Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi Sibaveyhinin (VIII əsr) “Əl-kitab” adlı əsərində tətbiq etdiyi bölgü əslində Aristotelin “Məntiq” əsərində nitqin kateqoriyalara görə bölgüsünə əsasən aparılmışdır.

Orta əsr ərəb, həmçinin yəhudi qrammatikləri sözləri üç nitq hissəsinə bölərək, dildə adlar, feillər və köməkçi sözlər qrupunu müəyyənləşdirmişlər. Sami dillərində nitq hissələrinin belə bir bölgüsü ilk növbədə morfoloji, nisbətən də sintaktik qanunauyğunluqlara əsasən aparılmışdır. Sami dillərinin leksik tərkibini nəzərdən keçirərkən hər bir dilin əsasını təşkil edən iki böyük söz qrupu – adlar və feillər arasında mövcud olan morfoloji, o cümlədən də sintaktik fərqləri aydın şəkildə müəyyən etmək olar. Bu iki nitq hissəsi arasında mühüm yer tutan adlar qrupu demək olar ki, eyni morfoloji və sintaktik əlamətlərə malik

olan sözlərin məcmusundan ibarət yarımqruplara bölünür. Adlar və feillərlə yanaşı kiçik yarımqruplardan, yəni bağlayıcı, ədat, qoşma, zərflərdən ibarət köməkçi sözlər nitq hissələrinin üçüncü qrupunu təşkil edir.

Ad qruplu sözlər - sami dillərində isimlərlə yanaşı, sifət, əvəzlilik və sayları özündə birləşdirir. Bu sözlər arasında xüsusi morfoloji fərqlər mövcud deyildir, onlar yalnız semantik cəhətdən fərqlənir və bu fərqlər müəyyən sözün sintaktik vəzifəsi, o cümlədən də yerinə görə özünü büruzə verir. Ad qrupuna daxil edilən bu sözlər yalnız semantik baxımdan bir-birindən fərqlənmələrinə (ad, əlamət, say və s. bildirmələrinə) baxmayaraq, qrammatik cəhətdən ismə xas bu və ya digər morfoloji, o cümlədən də sintaktik xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Sami dillərində feillər şəxsə və zamana görə zəngin təsriflənmə sistemində malik nitq hissəsi kimi xarakterizə olunur. Sami feillərinin hər birində şəxs, həmçinin zaman affikslər (məsələn, ibri dilində *katav-ti*, ərəb dilində *kətəb-tu* – mən yazdım – feil formasında şəxs suffiksial yol ilə bildirilmişdir) və bəzi hallarda isə hətta affikslərsiz də ifadə olunur (məsələn, ibri dilində *katav*, ərəb dilində isə *kətəbə* - o, yazdı – feil formasında şəxs və zaman hər hansı bir şəkilçisiz öz əksini tapmışdır). Sami dillərində hər bir feil əsasından zəngin düzəltmə feil əsasları – düzəltmə bablar yaradılır və bu düzəltmə feil formaları əsas mənanın müəyyən məna dəyişikliklərini özündə əks etdirir.

Sami dillərində köməkçi nitq hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur, heç bir suala cavab vermir və cümlə üzvü kimi çıxış etmir. Sami dillərində köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti mənşə etibarilə ad və feil əsaslarından törəmiş, cümlə və söz birləşmələrində yardımçı rolunu oynayırlar.

Bir sıra samişünas alimlər sami dillərində iki əsas nitq hissəsi, yəni adlar və feillər arasında aralıq mövqə tutan, yəni hər iki nitq hissəsinə məxsus olan bu və ya digər morfoloji, o cümlədən də sintaktik xüsusiyyətlərə malik olan sözləri də xüsusi qeyd edirlər. Burada söhbət əsasən məsdər, feili sifət və feili isimlərdən gedir. Belə ki, bu sözlər semantik-funksional nöqteyi-nəzərdən həm feil, həm də ismə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Isim

İbri dilinin lüğət tərkibinə daxil olan isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa ayrılırlar. Sadə isimlər dilin lüğət tərkibində sayca azlıq təşkil edirlər: סוס-[sus]-[at], עין-[ayn]-[göz], בית-[bayt]-[ev] və s. Bundan başqa seqolyat isimlər də sadə isimlər hesab olunur. Tərkibində iki seqol (bəzənsə çere+seqol) olan isimlər seqolyat isimlər hesab olunur. Lakin boğaz samitləri ilə işlənərkən seqolyat isimlərdə bəzi fonoloji dəyişiklər baş verir. Belə ki, sözün birinci samiti boğaz samiti olarsa təkdə dəyişiklik baş vermədiyi halda (עבר-[ever]-[təraf], חלק-[xelek]-[hissə]), cəmlənmə zamanı mürəkkəb şva adlanan xatef-pataxdan istifadə olunur: אבנים-[avanim]-[daşlar]. İkinci kök samiti boğaz samiti olarsa hər iki seqol pataxla əvəzlənir: רעב-[raav]-[aclıq]. Üçüncü kök samiti א və ה olduqda dəyişiklik müşahidə edilmir (פלא-[pele]-[möcüzə], הגה-[heqe]-[sükan, səs]), lakin ע və ה olduqda sonuncu seqol pataxa çevrilir: קמח-[kemax]-[un], צבע-[çeva]-[rəng].

Seqolyat isimlərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

- 1) seqolat isimlər ibri mənşəlidirlər;
- 2) vurğu sonuncudan qabaqkı hecaya düşür;
- 3) kişi cinsində olurlar (שמש, דרך, פעם sözləri istisnadır);
- 4) cəmlənərkən י□□□ modeli ilə cəmlənirlər;
- 5) boğaz samitlərinin təsiri ilə şva yarımşva, seqol pataxla əvəzlənir;
- 6) bitişən əvəzliliklərlə işlənmələrinə görə katl, kitl və kutl qruplarına ayrılırlar.

Mürəkkəb isimlər həm bitişik (מדגשם-[madqeşem]-[yağışölçən]), həm defislə (מחזור הדם-[ivron çvaim]-[daltonizm]), həm də ayrı (maxazor ha-dam)-[qan dövranı]) yazılır. Bu isimlər bir neçə yolla yaranır:

- 1) predikat+vasitəsiz tamamlıq: שמרתך-[şmartaf]-[dayə].
- 2) iki sözün birləşməsindən: sifət+isim; isim+isim; isim+sifət: קולנוע=קול+נוע-[kol+noa=kolnoa]-[səs+hərəkət=kinoteatr]. Bu zaman bəzi sözlərdə hərf düşmələri də müşahidə olunur: כדור+רגל=כדורגל-[kadur+reqel=kadureqel]-[top+ayaq=futbol].
- 3) izafət vasitəsilə: גן-חייות-[qan xayyot]-[zoopark], בעל בית-[baal bayt]-[ev sahibi].

Əvvəlki fəsildə qeyd olunduğu kimi ibri dilində düzəltmə isimlər əsasən, üç yolla yaranır:

- daxili fleksiya yolu ilə
- affikslərin köməyi ilə
- reduplikasiya və ya qoşalaşma yolu ilə.

Adı çəkilən yollarla sözlər müəyyən modellər, belə demək mümkünsə, “düsturlar” əsasında yaranır. Hər bir düstur müəyyən qrup sözlərin yaradılmasında istifadə olunur. Əgər hər hansı bir düsturda kök samitlərinin yerinə digər kökün samit səslərini yerləşdirsək, biz həmin düstur əsasında müəyyən qrup oxşar sözlər yaradarıq.

Düzəltmə isimlər həm də modellərin köməyi ilə düzəlir. Bu modellərin mövcudluğu samitlərdən ibarət kökün sabitliyinin zəruriliyi ilə şərtlənir: bu və ya digər qrup modellərdə müxtəlif şəraitdə baş verən samitlərin kombinator dəyişikliyi modellər arasındakı semantik korrelyasiyasının itirilməsinə gətirib çıxara bilərdi; artıq göstərildiyi kimi məhz mövcud qayda-qanun sami dillərində sami tərkibin sabitliyini müəyyənləşdirir. Morfoloji vasitələrin bir söz və ya söz

tipində birləşməsi müxtəlif kökə məxsus analoji sözlər yaradır. İbri dilində hər birinin özünəməxsus semantikasına malik olan müəyyən modellər mövcuddur. Orta əsr ərəb qrammatikləri bu modelləri [vaznun]-[vəzn], yəhudi qrammatikləri isə לְקַשָּׁל-[mişkal]-[çəki, ölçü] adlandırırdılar. Bu qrammatiklər hər hansı bir model əsasında yaradılmış söz haqqında deyirdilər ki, o “hər hansı bir söz üzrə ölçülmüşdür”. “Mişkal” sözü dilçilikdə “forma, nümunə, söz modeli” mənasında çıxış edir. İbri dilinə bu termin ərəb sözündən kalka edilmişdir. Masorçu müəlliflərə, o cümlədən onların son nümayəndəsi hesab olunan A. Ben-Aşere bu termin bir qrammatik termin kimi məlum olmamışdır. İlk dəfə olaraq Menahem ben Saruk dilin forma yaradıcılığından bəhs edərkən bu termini qrammatik mənada işlətməmişdir. Söz modellərini göstərmək və sadalamaq üçün ərəb qrammatikləri “fəəla” (“etmək”) felinin kök samitlərini götürərək bütün modellər üzrə süni sözlər yaradırdılar. İbri qrammatikasında da üçsamitli kök tərkibi haqqında yeni nəzəriyyəni qəbul edən Xəyyucun davamçıları- Cikatila və A. Ezra bu ərəb termini əsasında ad və fel modellərini yəhudi dilində “paal” kökündən yaratmağa başladılar. İbri dilində ənənəvi olaraq şərti kök samitləri kimi ל.ע.פ qəbul edilsə də, sonradan bu bir sıra çətinliklərə gətirib çıxardı. Çünki פ qoşalaşa bilmədiyindən bəzi modellərin ifadəsi zamanı ziddiyyətlər yaranırdı. Bu məqsədlə sonradan yəhudi qrammatikləri פ.ק.ל və ל.ט.ק köklərini şərti kök kimi qəbul edib çoxsaylı əsaslar yaratmağa başladılar. Model dedikdə, düzəltmə sözün həm komponentlərinin xarakterini, həm də onların düzülüş qaydasını nəzərə alan müəyyən bir söz yaradıcılıq qrupunun təşkili üçün sxem başa düşülür, yəni törəmə sözün modeli- eyni tipli düzəltmə sözlərin düsturu və onların struktur- semantik oxşarlığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində modellər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrinə aid çoxsaylı sözlər yaratmaq mümkündür. Bu modellərə istənilən əsas yerləşdirib həmin modelin semantikasına uyğun çoxsaylı isim yaratmaq mümkündür. Hər bir model xüsusi hərəkə sisteminə malikdir. Bu isə, öz növbəsində hərəkəsiz mətnlərin oxunmasını asanlaşdırır, yeni sözlərin yaranmasına xidmət edərək dilin lüğət

tərkibini zənginləşdirir. Modellər sözün yalnız fonetik quruluşunu təşkil etmir, eyni zamanda, bu və digər ortaq əlamət və ya xüsusiyyətə malik olan sözləri müəyyən qruplarda cəmləyir. İbri dilində müxtəlif semantikalı 245-ə yaxın söz modeli mövcuddur. Ən məhsuldar modellərlə tanış olaq:

- 1) hərəkətin adını bildirən modellər. Buna dilçilik ədəbiyyatlarında feli isim modelləri də deyilir. Hər bir babın özünəməxsus feli isim modeli vardır. Lakin bu, şərti xarakter daşıyır; belə ki, bu və digər əsas başqa babı xarakterizə edən modelə uyğun gəlir:

- a) $\square\square\square\square \rightarrow \text{כתיבה}$ -[ktiva]-[yazı]
- b) $\square\square\square\square \rightarrow \text{דיבור}$ -[dibur]-[danışiq, danışma]
- c) $\square\square\square\square \rightarrow \text{היפגשות}$ -[hipaqşut]-[görüş, görüşmə]
- d) $\square\square\square\square \rightarrow \text{הזמנה}$ -[hazmana]-[dəvət]
- e) $\square\square\square\square \rightarrow \text{התפתחות}$ -[pitpatxut]-[inkişaf]

- 2) peşə və sənət adlarını düzəltmək üçün aşağıdakı modellərdən istifadə olunur:

- a) $\square\square\square \rightarrow \text{כתב}$ -[kattav]-[yazıçı]
- b) $\square\square\square \rightarrow \text{ידען}$ -[yad'an] -[alim]
- c) fel bablarının indiki zamanı: סופר -[sofer]-[nasir], מחבר -[mexaber]-[yazıçı]

- 3) rəngləri ifadə etmək üçün:

$\square\dot{\square}\square \rightarrow \text{אדום}$ -[adom]-[qırmızı].

- 4) kənd təsərrüfatında müxtəlif məhsul yığımlarını ifadə etmək üçün:

$\square\square\square \rightarrow \text{בציר}$ -[baçir]-[üzüm yığımı]

קציר-[kaçir]-[taxıl biçini]

קטיר-[katir]-[meyvə yığımı]

מסיק-[masik]-[zeytun yığımı].

5) xəstəlik adlarını düzəltmək üçün:

a) ת□□□ → נזלת-[nazelet]-[zökəm]

b) ון□□□ → שגועון-[şıqaon]-[dəlilik]

6) alət və cihaz adlarını düzəltmək üçün:

□□□□ מ → מטען-[maten]-[elektrik yükləyicisi]

7) iş və hərəkətin icra yerini (fəaliyyət məntəqəsi) düzəltmək üçün:

ה□□□ מ → מספרה-[mispara]-[bərbərxana]

8) işin icra olunduğu alət adlarını düzəltmək üçün:

ה□□□ מ → מגרסה-[maqresa]-[daşdoğrayan maşın].

9) müxtəlif mənalı isimlər yaratmaq üçün aşağıdakı məhsuldar modelləri qeyd etmək olar: (6,52-54)

a) □□□ י → תלמיד-[talmid]-[şagird] (למד-[lamad]-[oxumaq]);

b) □□ מו → מושב-[moşav]-[yaşayış yeri] (ישב-[yaşav]-[oturmaq]);

c) □□ מו → מוצר-[muçar]-[emal, məmulat] (יצר-[yaçar]-[istehsal etmək]);

d) ה□□ מו → מומחה-[mumxe]-[mütəxəssis] (מחה/התמחה-
[maxa/hitmaxa]-[ixtisaslanmaq]);

e) ה□□ מו → מועצה-[mo‘eça]-[məsləhət] (יעץ-[ya‘aç]-[məsləhət
vermək]);

- f) ת□□ו → מפולת-[mapolet]-[uçqun] (נפל-[nafal]-[yıxılmaq]);
- g) ת□□ו → מולדת-[moledet]-[vətən] (ילד-[yalad]-[dünyaya gətirmək]);
- h) □□מ → מצב-[maçav]-[vəziyyət] (יצב-[yaçav]-[durmaq, dayanmaq]);
- i) ה□□מ → מכה-[maka]-[zərbə] (נכה-[naka]-[vurmaq]);
- j) ה□□מ → משקה-[maşke]-[içki] (שקה-[şaka]-[su vermək, sulamaq]);
- k) □□מ → מגן-[maçen]-[qalxan] (גנן-[qanan]-[müdafiə etmək]);
- l) □□מ → מגן-[meçen]-[müdafiəçi] (גנן-[qanan]-[müdafiə etmək]);
- m) ת□□ו → מולדת-[moledet]-[vətən] (ילד-[yalad]-[dünyaya gətirmək]);
- n) ה□□מ → מתנה-[matana]-[hədiyyə] (נתן-[natan]-[vermək]);
- o) ה□□□מ → מלחמה-[milxama]-[müharibə] (גלחם-[nilxam]-[mübarizə aparmaq]);
- p) ה□□□מ → ממלכה-[mamlaxa]-[şahlıq] (מלך-[malax]-[hökmranlıq etmək]);
- q) ת□□□מ → מסגרת-[misqeret]-[çərçivə] (סגר-[saqar]-[bağlamaq]);
- r) ת□□ו → תוספת-[tosefet]-[əlavə] (יסף-[yasaf]-[əlavə etmək]);
- s) ה□□ו → תורשה-[toraşa]-[vərəsə] (ירש-[yaraş]-[varis olmaq]);
- t) ת□□ו → תרבות-[tarbut]-[mədəniyyət] (רבה-[rava]-[öyrətmək]);
- u) ת□□ית → תפנית-[tafnit]-[yarımdövrə] (פנה-[pana]-[çevirmək]);
- v) ה□□ו → תשוקה-[tşuka]-[istək] (נשק-[naşak]-[istəmək, arzulamaq]);

w) תָּבַע → תְּבַעָה -[tav'era]-[yangın] (בָּעַר -[ba'ar]-[yanmaq]);

x) תָּבַע → תְּבַעָה -[tilbošet]-[geyim] (לָבַשׁ -[lavaş]-[geyinmək]);

y) תָּבַע → דָּעָה -[de'a]-[bilik] (יָדַע -[yad'a]-[bilmək]);

z) תָּבַע → גָּלוּת -[qalut]-[sergün] (גָּלָה -[qala]-[sürgün etmək]);

aa) יָבַע → שִׁיָּיוֹן -[şıqayon]-[yanılma, səhv] (שָׂאָה -[şaqa]-[yanılmaq])

Qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində modellərlə söz yaratmanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, söz modelləri sözləri yalnız struktur baxımından deyil, həm də leksik-semantik baxımdan da birləşdirir. İbri dilində düzəltmə isimlər adlardan və fellərdən düzələnələr olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Həm adlardan, həm də fellərdən düzələn isimlər xüsusi modellərlə yanaşı, həm də şəkilçilərin köməyi ilə düzəlirlər. Bu şəkilçilər həm suffiks, həm də prefiks ola bilər.

Feil

Subyektin obyektə təsir vasitəsi və ya belə təsirin intensivliyinin ifadə etmək üçün ibri dilində yeddi fel babı mövcuddur. İbri dilində bab בָּנִיךְ – tikili kimi ifadə edilir. İlk bab sadə bab (binyan kal), digər bablar isə ağır bablar (binyanim kvedim) adlanır. İbri dilindəki fellər daim ilkin-Kal formasında verilir və bu formadan digər bablar düzəldilir. Digər babların düzəldilməsi yolları aşağıdakılardır:

1. Kökün əvvəlinə xüsusi birləşmənin əlavə edilməsi ilə;
2. Kök samitlərindən birinin qoşalaşdırılması vasitəsilə;
3. Uzun sahitlərdən birinin kökə əlavə edilməsi ilə.

Bu vasitələrdən istifadə etdikdə felin mənası bu və ya digər dərəcədə dəyişir. Bundan başqa bu fel bablarına əlavə olaraq digər bablar da mövcuddur ki, bunlar yalnız tam olmayan fellərə aid edilirlər və heç cürə digər yeddi bab ilə müqayisə edilə bilməzlər. Əsas fel babları aşağıdakılardır (bütün fel bablarını ifadə etmək üçün Paal – o etdi felindən istifadə edilir):

Felin növü	I	II	III
Məlum	[Paʿal] [qatal] $1a+2a+3$	[Piʿel] [qittel] $1i+2e+3$	[Hiʿil] [hiqtil] $Hi1+2i+3$
Məchul	[Nifʿal] [niqtal] $ni1+2a+3$	[Puʿal] [quttal] $1u+2a+3$	[Hofʿal] [huqtal] $hu1+2a+3$
Qayıdış	yoxdur	[Hitpaʿel] [Hitqatel] $hit+1a+2e+3$	yoxdur

Kal babının forması və əhəmiyyəti: Kal və ya digər adı ilə Paʿal babının xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün üçüncü şəxsin keçmiş zamanında kişi cinsində olan katal (öldürmək) felindən istifadə edəcəyik.

Paal formasının yuxarıda göstərilən formasından əlavə olaraq qrammatik , sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bu forma ilə demək olar ki, eynilik təşkil edən daha iki forması vardır: pael və paol. Kal formasına aid edilən bu fel formaları predmetin keyfiyyətini və ya vəziyyətini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, kaved – ağır olmaq, katon – balaca olmaq.

Nifʿal: Bu fel babının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti əsasının qarşısında **נ** samitinin olmasıdır. Bu samit bəzən hin hecası formasına keçir və özündən

sonrakı samitin ona uyğunlaşdırılması ilə əmr, məsdər formaları düzəldilir. Nif'al babı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Paal babının qayıdış mənasını ifadə edir. Məsələn, nişar – qorunmaq, nistar – gizlənmək.
2. Bəzən hərəkəti ifadə edən şəxsin ruhi vəziyyətini ifadə edir. Məsələn, nixam – utanmaq.
3. Qarşılıqlı hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, nişfat – məhkəmədə çəkişmək, noeç – məsləhətləşmək.
4. Hitpa'el babında olduğu kimi “özünə, özü üçün” mənalarını ifadə edə bilər. Məsələn, nişal – soruşmaq (özü üçün).
5. Paal formasının məchul mənasını ifadə edə bilər. Məsələn, yalad (doğmaq)– nolad (doğulmaq), kavar (basdırmaq) – nikbar (basdırılmaq).

Pi'el və Pu'al babları: Hər iki babın ümumi xarakterik cəhəti əsasın ikinci kök samitinin qoşalaşmasıdır. Birinci forma, yəni Pi'el məlum, ikinci forma, yəni Pu'al onun məchulunun ifadə edir.

Pi'el babının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Gücləndirici və ya təkrar edilən hərəkəti ifadə edir. Məsələn, çaxak (gülmək) – çixxek (durmada gülmək), kavar (basdırmaq) – kibber (çoxlarını basdırmaq).
2. Səbəb verici hərəkət mənasında. Məsələn, lamad → limmed. Bu fel forması bir çox hallarda imkan vermək və icazə vermək sözlərinin köməyi ilə tərcümə edilir (qəbul etmək, elan etmək, kömək etmək). Məsələn, xiyya – yaşamağa imkan vermək, çiddek – haqq qazandırmaq.
3. Bu babda isimdən düzələn fellərə daha çox rast gəlinir. Məsələn, ken (yuva) → kinnen (yuva qurmaq). Pi'el babındakı isimdən düzələn fellər daha çox kənarlaşdırmaq, məhv etmək və xarab etmək kimi felləri ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, şoreş (kök) felindən şereş (kökünü kəsmək), feli.zinnev – quyruğunu zədələmək (qoşunun arxa tərəfini

əzmək), iççem (kiminsə sümüklərini qırmaq). Pi·el babındakı digər fellər də sonuncu nümunələrdə olduğu mənalara uyğun gəlirlər, lakin onların isimdən törəmə olduğunu sübut etmək mümkün deyil. Məsələn, sikkəl (daşlamaq).

Pi·el babının məchul forması olan Pu·al babının da mənası öz-özlüyündə məlumdur. Çünki bu bab yuxarıda sözügedən babın məchulu olduğu üçün Pi·el babına aid xüsusiyyətlər ona da aiddir.

Hif·il və Hof·al babları: Hif·il babının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti Kal formasının əvvəlinə hi prefiksinin əlavə edilməsidir. Hif·il babının mənasına gəlincə bu bab məna etibarı ilə Kal babının səbəbiyyət formasını ifadə edir. Bu mənada Hif·il babına Pi·el babına nisbətən daha çox rast gəlinir. Məsələn, yaça (çıxmaq) felindən hiçi (çıxartmaq).

Bəzən Hif·il və Pi·el babları eyni mənanı da ifadə edə bilər. Məsələn, kaved (şərəf) felindən kibbed (hörmət etmək) daha sonrakı formada isə hixvid (fərqləndirmək – hörmət mənasında).

Hof·al babı isə məna etibarı ilə qeyd edilən babın məchul formasıdır. Hişlix (göndərmək) → huşlax (göndərilmək). Kal babı üçün isə nakam (intiqa almaq) → hukkam (intiqa alınmaq). Bu formanın istifadəsinə gəlincə isə buna nadir hallarda rast gəlinir.

Hitpa·el babı: Bu bab forma etibarı ilə Pi·el babına çox yaxındır. Qeyd edilən bab məna etibarı ilə qayıdış növü bildirir və Kal babı formasına hit prefiksinin əlavə edilməsi yolu ilə düzəlir. Məsələn, hitkatev (yazışmaq).

Sinonimlər

Sinonimlər — lingvistikada müxtəlif cür tələffüz olunan və yazılan, ancaq eyni və ya oxşar mənaları olan sözlərdir. Sinonimlər nitq qabiliyyətini zənginləşdirməyə xidmət edir. Sinonimlər arasında oxşarlıq olsa da, onlar öz fikriifadə zənginliyi, müəyyən stillə bağlılığı və işlədilmə dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Bədii

ədəbiyyatda hər hansı bir deyimin təsir gücünü, bədiiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır.

Belə sözlər üç və üçdən daha çox olduqda sinonimlər cərgəsi adlanır. Məsələn,

gözəl יפה – נחמד- נהדר- נרה-

tənha אחד- לבד- בודד- יחיד- ערירי-גלהוד-

Sinonimlər iki yerə bölünür: *mütləq sinonimlər*, *nisbi sinonimlər*.

Mütləq sinonimlər hər zaman bir-birini əvəz edə bilər. Onlar bir sözün müxtəlif formalarla adlandırılması nəticəsində yaranır. Belə sözlər **dubletlər** də adlanır.

Nisbi sinonimlər yaxın mənaları bildirir, onların nitqdə, söz birləşmələrində, cümlələrdə bir-birini tam əvəz edə bilməsi hər zaman mümkün olmur. Məsələn,

להסתכל

לצפות

להתבונן

להביט

להציץ

Felləri “baxmaq” kimi tərcümə olunsa da mənə fərqləri var və hər yerdə işlədilməsi mümkün deyil, çünki “oğrun-oğrun baxmaq”, “süzmək”, “zillənmək”, “izləmək” kimi tərcümə olunur. Deməli, bunlar həmişə bir-birini əvəz edə bilmir, ona görə də bunlar nisbi sinonimlər adlanır. Həmçinin נסע və הלך fellərinin hər ikisi “getmək” kimi tərcümə olunur. Bunlardan biri nəqliyyat ilə, digəri isə piyada getmək mənasını ifadə edir.

Sinonimlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, *yüksək*, *hündür*, *uca* – sifət; *ancaq*, *lakin* – bağlayıcı; *cahan*, *dünya*, *aləm* – isim, getmək, addımlamaq, irəliləmək feldir.

